

**Особливості функціонування індивідуально-авторської мовної
картини світу в історичній прозі
(на матеріалі роману Г. Сенкевича „Вогнем і мечем”)**

Анотація

У статті досліджується специфіка відображення авторсько-мовної картини світу в історичній прозі, визначаються основні семантичні центри, аналізується їх внутрішня організація.

Ключові слова: історична проза, індивідуально-авторська мовна картина світу, семантичний центр.

Аннотация

В статье изучается специфика отображения авторско-языковой картина мира в исторической прозе, определяются основные семантические центры, анализируется их внутренняя организация.

Ключевые слова: историческая проза, индивидуально-авторская языковая картина мира, семантический центр.

Summary

The specific of function of individual authors linguistic picture of world in historical words of art is investigated in the article, the main semantic centres are determined, their structure is analyzed.

Key words: historical words of art, individual authors linguistic picture of world, semantic centre.

Мовна система є архівом матеріалів про різні етапи еволюції етносу. Питання відображення мовними засобами специфіки менталітету народу, його духовної і матеріальної культури загалом, світоглядних позицій окремого представника нації зокрема не є новим у лінгвістиці. Вивченням цієї проблеми займаються вітчизняні та закордонні науковці. А. Волошина досліджує специфіку співвідношення безеквівалентної лексики та національно-мовної картини світу [1]. Н. Данилюк аналізує особливості відображення національно-мовної картини світу в українській народній пісні [2]. С. Єрмоленко у своїх наукових працях розглядає мовно-естетичні знаки національної культури [3]. О. Лазарович відслідковує теоретичні проблеми опису фрагментів мовної картини світу [4]. У нашій розвідці ми ставимо за мету проаналізувати специфіку репрезентації національного лінгвального образу дійсності в історичній прозі крізь призму світобачення письменника.

Ця проблема не є висвітлена у науковій літературі у повному обсязі, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

У лінгвістиці розрізняють національну й індивідуальну мовні картини світу, що можна співвіднести як загальне (ціле) і часткове. Під першою ми розуміємо узагальнений образ певної історичної епохи, що через вербальні одиниці відображає особливості функціонування та сприйняття цілого комплексу категорій представниками етносу; остання відображає дійсність крізь призму світобачення окремого індивіда. Читаючи художній твір, реципієнт сприймає авторську мовну картину світу, словесно відтворену специфіку перцепції й осмислення реальної чи уявної дійсності конкретним письменником.

Авторська картина світу не є дзеркальною копією реальності. У свідомості індивіда відображаються не самі по собі дійсно існуючі предмети, явища, особи, але й усі можливі. Письменник вибудовує власну модель так, що в ній функціонує не тільки дійсність, а й можливість; він не просто повторює в художній формі те, що існувало або існує, але й показує те, чого не було і немає, проте могло чи може бути. Таке специфічне відображення життя доповнюється ціннісними характеристиками, додатковими значеннями, має не просто відтворювальний, а насамперед творчий характер. Завдання майстра полягає не у моделюванні ідеальної компресованої копії реальної чи уявної дійсності, а у висвітленні об'єктивного змісту світу крізь призму суб'єктивності. Письменник не може залишатись осторонь тих подій, які він зображає. Вже сам вибір ним тієї чи тієї ситуації з метою її подальшого художнього відтворення свідчить, що вона зацікавила автора, викликала у його свідомості певні емоційні переживання. Своє ставлення й оцінку він обов'язково репрезентує у літературному тексті на рівні площини індивідуально-авторської картини світу – словесного образу модифікованої реальності, який, проте, не повинен суперечити історичній правді, суб'єктивізм не має поглинати об'єктивність тлумачення. Вимога об'єктивності особливо акцентується в історичній прозі чи поезії. Проте таку

умову досить складно реалізувати особливо тим письменникам, котрі є полум'яними патріотами своєї Батьківщини. Їм важко зайняти позицію нейтрального оповідача, тому їх мовний образ реальності позначений більшою мірою суб'єктивними чинниками, що знаходять відтворення як у його семантичному наповненні, так і внутрішній організації.

У романі Г. Сенкевича „Вогнем і мечем” індивідуально-авторська мовна картина світу відображає специфіку сприйняття письменником конкретних подій, котрі мали місце у тогочасному історичному процесі в Україні та Польщі, а саме війни шляхти з козацьким військом під проводом Б. Хмельницького. Однак Г. Сенкевич модифікує відповідно до своїх світоглядних позицій реалії XVII століття. Як засвідчує змістовий матеріал роману, він досить однобоко висвітлює цей період польсько-українських відносин, оцінюючи його тільки з позицій шляхти. Навіть польські критики звертають увагу, що письменник, незважаючи на те, що черпав матеріали з історичних джерел (наукових праць Твардовського, Коховського, Паски, нарисів Кубалю), послуговувався ними (особливо деталями) дуже вільно, на свій розсуд їх селекціонував і укладав ієрархію [5, с. 205].

Оскільки твір польського письменника не є хронікою, то природно, що для увиразнення фактичного матеріалу автор вдається до використання тих чи тих художніх прийомів, вводить додаткові інформаційні ланцюги, котрі не мають реального підґрунтя. Все це слугує одній меті – прославленню Речі Посполитої, створенню особливого емоційного фону сприйняття славетних подвигів шляхти. На перший план номінативного рівня Г. Сенкевич виводить ті події, котрі підкреслюють мужність, непереможність, силу польського війська. Антагонізм понять „Polska” – „Ukraina”, „szlachta” – „kozactwo” формує центральний сегмент авторської мовної картини світу, яку характеризує досить високий рівень суб'єктивізму, котрий виявляється у ставленні до усього, що пов'язане зі східним сусідом. Неадекватна оцінка українських історичних реалій, зокрема постаті Богдана Хмельницького як пияка, фальшивої та грубої людини, для котрої „*ten był cny, kto był z nim; ten*

zbrodniarz, kto sprzeciw niemu”, характеризує і перцепцію Г. Сенкевичем польських національних героїв, наприклад, Яреми Вишневецького, котрий постає перед читачами як *“mąż opatrnościowy”, “mężny wojak, dobry gospodarz”*. Проте таке ідеалістичне трактування заперечують історичні джерела, які засвідчують, що це був типовий магнат, котрий *„potrafił postępować bardzo samowolnie, gdy chodziło o jego dobra i przywileje”* [6, с.543].

Семантичний аналіз фактуального, підтекстового, концептуального рівнів прочитання роману „Вогнем і мечем” дозволяє зробити висновок, що картину світу Г. Сенкевича детермінує авторська суб’єктивність тлумачення історичних реалій України та Польщі XVII століття, зумовлена патріотичною аксіологією письменника, де центральне місце займає історична концепція незалежності Речі Посполитої, що художньо виражається в ідеалізації усього польського. Таке сприйняття увиразнюється відповідним використанням автором мовних засобів, через які письменник передає власну перцепцію певних категорій „Батьківщина”, „патріотизм”, „вірність” і под.

Лінгвальна авторська картина світу збудована на засаді протиставлення, опозиції *„Польща – Україна”*. Хоча названі лексеми у звичних ситуативних чи вербальних умовах не є антонімами, в художній уяві Г. Сенкевича співвідносяться з реаліями, що виражають протилежні більшою чи меншою мірою аксіологічні системи, переносяться на площину характерної для XVII століття антонімічної пари *„козацтво – шляхта”*. Тому, на нашу думку, можна виділити два семантичні ланцюги, які визначають смислові центри індивідуально-авторської мовної картини світу, генерують основні інформаційно-асоціативні ланцюги: **Польща – шляхта – національні герої** (Ярема Вишневецький, Адам Кішель та ін.) та **Україна – козацтво – національні герої** (Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс та ін.). Вони мають ідентичну внутрішню організацію, адже побудовані за моделлю фрема, проте відмінні семантичні наповнювачі вершини і нижчих терміналів. Обидва фрейми функціонують як незалежні інформаційні структури. Однак

якщо перший розміщений у центрі індивідуальної-авторської мовної картини світу, то другий має периферійний статус. Така ієрархія не є випадковою, адже суб'єктивно зумовлена авторською позицією. Фрейми не існують ізольовано, вони реалізують свій потенціал лише на основі взаємодії предметної та емоційної інформації. Письменник не зміг би настільки возвеличити польську шляхту, якби не ганив українського козацтва. Фактично фрейм „Україна” ставав фоном для розкриття інформаційного наповнення компонентів структури „Польща”.

Г. Сенкевич обґрунтовує формування ситуативної антонімічної пари „*шляхта – козацтво*” за допомогою реальних мовних антонімів (*odważny – tchórzliwy, patriota – egoista*), котрі використовує для більш повної характеристики наведених вище понять. Фіксуємо високу продуктивність у цій площині епітетів та порівнянь, які на основі емоційного критерію варто розділити на позитивні та негативні. До першої групи відносимо: *przystojny, walczący, uczciwy, dumny, odważny, nieustraszony, honorowy, wspaniałomyślny* (Ян Скшетуський); *waleczny, znakomity strateg, poważny* (Міхал Володичевський), *znakomity dowódca, patriota, rozważny, zatroskany losem ojczyzny* (Ярема Вишневецький). До другої групи належать: *groźny i okrutny, egoista, pychaty, arogancki, porywczy, nieustępliwy* (Богдан Хмельницький), *okrutny, wściekły, pałający żądzą zemsty* (Юрко Богун). Здебільшого похвальні означення співвідносяться з польськими героями. Від'ємні риси притаманні переважно українським козакам, на означення котрих автор досить часто вживає лексеми *czerni, motloch, tłuszcza*. Проте варто відзначити, що Г. Сенкевич у певних ситуаціях адекватно оцінює того чи іншого персонажа, без зайвої ідеалізації чи приниження. Наприклад, характеристика Онуфрія Заглоби побудована на таких лексемах, як: *tchórzliwy, pijak, warchol*. Незважаючи на загальне негативне сприйняття постаті Богдана Хмельницького, письменник називає його *wybitnym rycerzem, ostrożnym, rozważnym*.

Активними компонентами індивідуально-авторського образу світу Г. Сенкевича є національно марковані лексеми, котрі є вербальним втіленням словесних художніх образів, що відображають специфіку національно-культурних асоціацій. Ці мовні одиниці акумулюють великий обсяг екстратекстової інформації, у якій поєднуються лінгвальні, етнічні, соціо-психологічні та прагматично-оцінювальні характеристики в єдиний мовно-культурний континуум. Такі лексеми несуть особливе функціональне навантаження, завдяки можливості злиття у їх семантиці конкретно-чуттєвого і предметного начал виконують роль символів, набувають ознак властивих архетипам, формують особливий емоційний фон сприйняття. Продуктивними у цій площині є насамперед власні назви – антропоніми та топоніми – згадки відомих діячів, знаних місць, котрі асоціюються для поляків з непересічними подіями, що мали як позитивні, так і негативні наслідки для національної історії: *Adam Kisiel, Jan Kazimierz Waza, Zbaraż, Beresteczko, Piławce* та ін. Названі оніми функціонують у центрі змістово-фактуального рівня, навколо них формуються головні смислові центри.

Периферійний сектор індивідуально-авторської картини світу утворюють національно марковані лексеми на означення елементів побуту, господарських, військових реалій, представників світу флори і фауни. Для автора вони є додатковим увиразнювачем темпоральних, локативних, соціальних, психологічних характеристик зображуваних подій, осіб, джерелом так званого національного колориту: *puszkar, ośniki, organki, biesaga, blanki, prowent, basarunek, kaptur, kawalkata, karabon, tarczki*.

Отже, перцепція змісту того чи того художнього твору передбачає акумуляцію інформаційного наповнення усіх семантичних площин тексту – фактуальної, підтекстової, концептуальної, сприйняття котрих дозволить реципієнтові досягнути рівня авторської мовної картини світу, котру може характеризувати більший чи менший рівень суб'єктивного трактування навколишньої дійсності. Змістова структура літературних творів, у котрих висвітлюється реальні історичні події та особи, вимагає від авторів їх

правдивого відображення. Звісно, письменники представляють художній образ тих чи тих процесів, змальовуючи їх з власних життєвих позицій, окреслюючи як за загальноприйнятою системою оцінок, так і на основі власної аксіологічної системи, проте намагаються не спотворювати їх суть та значення. Г. Сенкевич обрав для відображення досить суперечливий у плані сприйняття і оцінки період польсько-українських відносин. Його картина світу не може слугувати джерелом достовірної історичної інформації, оскільки створена на основі засади крайнього польського патріотизму. Лінгвально вона представлена лексемами, що відображають тогочасні реалії політичного, економічного, культурного життя українців та поляків (*kosa, malmazja, kolczuga, kwarciane, sotnicy, ćwik, sotnie, podpinka*), проте базове смислове навантаження несуть мовні одиниці, що беруть активну участь у вираженні предметно-асоціативної інформації двох основних семантичних блоків, значеннєвими центрами яких виступають лексеми *Польща, Україна, шляхта, козацтво*.

Література:

1. Волошина А. В. Безеквівалентна лексика та національно-мовна картина світу // Проблеми зіставної семантики: Доповіді та повідомлення Міжн. наук. конфер. – К., 1997. – С. 115 – 116.
2. Данилюк Н. О. Національно-мовна картина світу в українській народній пісні // Доповіді та повідомлення третього Міжнародного конгресу україністів. – Харків: Основа, 1996. – С. 219 – 224.
3. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки національної культури // Нариси з української словесності. – К.: Довіра, 1999. – С. 358 – 368.
4. Лазарович О. М. Теоретичні проблеми опису фрагментів мовної картини світу: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Одеса, 1995. – 16 с.
5. Markiewicz H. Pozytywizm. – Warszawa, 2000. – 611s.
6. Sienkiewicz H. Ogniem i mieczem. Lektura z opracowaniem. – Kraków, 2005. – 568 s.